

УДК 159.94:159.923(050)

П'янківська Людмила Володимирівна, канд. психол. наук, асистент кафедри педагогіки, психології, медичного та фармацевтичного права Національна медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика, м. Київ, Україна.

e-mail: fontan_v@ukr.net

orcid.org/[0000-0001-9086-271X](https://orcid.org/0000-0001-9086-271X)

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОЇ РИГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація

Стаття присвячена висвітленню феномену психічної ригідності особистості та його взаємозв'язку з іншими категоріями психології. Проаналізовано погляди науковців щодо сутності поняття «психологічна ригідність». Різнобічно окреслено багатоаспектність явища ригідності у психологічній науці. Результати теоретичного дослідження доводять, що психічна ригідність особистості – це континуум, що є: як станом так і властивістю особистості; як чинником вияву механізмів психологічного захисту так і їх наслідком. Описано психофізіологічну та нейробиологічну природу ригідності.

У статті основна увага приділена аналізу взаємозв'язку ригідності з індивідуально-характерологічними особливостями особистості. Констатовано, що ригідність відіграє ключову роль у вияві типів акцентуації характеру. З'ясовано, що вона впливає на соціальний статус особистості. Висвітлено її безпосередній вплив на ціннісно-сміслову сферу особистості. Акцентується також увага на взаємозв'язку ригідності зі стресом.

Окрім цього, описано, що ригідність сприяє зниженню адаптаційного потенціалу особистості, слугує причиною соціальної дезадаптації особистості та призводить до психічних порушень. Також у статті висвітлено результати досліджень науковців щодо ригідності як

патопсихологічного стану.

Ключові слова: *ригідність, психічна ригідність, флексибільність, пластичність, акцентуації характеру.*

PIANKIVSKA LIUDMYLA PhD in Psychology, Assistant at the pedagogy, psychology, medical and pharmaceutical law department Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL RIGIDITY OF A PERSONALITY

Summary

The article is devoted to the phenomenon of mental rigidity of a personality and its connection with other psychological categories. The ideas of scientists concerning the concept of "psychological rigidity" were analysed. The multifaceted nature of the phenomenon of rigidity in psychology has been outlined. The results of theoretical research prove that psychological rigidity of the personality is a continuum, which is: both a state and a property of the personality; both a factor, that contributes to the manifestation of the psychological protection mechanisms, and their consequence. The psychophysiological and neurobiological nature of rigidity was described.

The article mainly focuses on the analysis of the relationship between rigidity and individual characteristics of a person. It was stated that rigidity plays a key role in the process of defining the types of character accentuations. It has been found that it affects the social status of an individual. Its direct influence on the value-semantic sphere of a personality was highlighted. The correlation between rigidity and stress has also been emphasised.

Besides, it was described that rigidity reduces the adaptive potential of the individual, causes social maladaptation and leads to mental disorders. The article also highlighted the results of other researches concerning the notion of rigidity as a pathopsychological condition.

Keywords: *rigidity, psychological rigidity, flexibility, plasticity, character*

accentuations.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. В сучасних умовах кардинальних соціальних, політичних і науково-технічних змін підпадає під вплив звичний спосіб життя та поведінка кожної людини. Умови війни, соціально-економічні труднощі, надзвичайні ситуації та стан самоізоляції слугують серйозними випробовуванням для особистості, посилюють її внутрішні переживання, можуть нести загрозу її здоров'ю, життю та соціальному благополуччю, а негативні психологічні наслідки призводять до ряду психічних та фізіологічних змін. Тому, ця обставина робить актуальним наукові дослідження феномену психічної ригідності особистості з позицій психологічної науки.

Безсумнівний інтерес у теоретичному плані представляє психічна ригідність як стійка базова характеристика особистості, що здатна впливати на порушення гомеостазу у складних життєвих ситуаціях шляхом фіксації особистості на неефективних поведінкових стратегіях у нових реаліях життя. Вона слугує дезадаптивним чинником, що призводить до патогенезу нервово-психічних захворювань та вияву психосоматики особистості. Саме недостатня вивченість комплексного розуміння психічної ригідності особистості набуває актуальності та потребує подальшого дослідження для глибшого розуміння закономірностей, чинників виникнення ригідної поведінки особистості та розширення розуміння суті феномену.

У зв'язку з цим **мета дослідження полягає** у здійсненні теоретичного аналізу наукових джерел щодо розкриття сутності психічної ригідності особистості.

Аналіз досліджень і публікацій, засвідчує, що психічну ригідність у науковій психологічній літературі найчастіше розглядають як: індивідуальну властивість; характеристику поведінки; елементи підструктур особистості; чинник розвитку посттравматичного стресового розладу; явище, що посилює негативний вплив психотравмуючих ситуацій на психіку людини; рису

патопсихологічної особистості.

До проблеми психічної ригідності особистості зверталися такі науковці, як: Є. Балабушка, С. Богомаз, Ю. Брагінська, Е. Галажинський, Дж. Гілфорд, Г. Залевський, Р. Кеттелл, О. Косова, Н. Левітов, К. Роджерс, О. Ухтомський та ін. У працях вчених розкриті психофізіологічні та нейробіологічні механізми ригідності як стереотипні форми реагування, взаємозв'язок ригідності з психічними характеристиками і станами як у межах норми так і при патологічних станах. Тому задля глибшого розуміння проблеми психічної ригідності, з огляду на наявну різнонаправленість досліджень серед науковців проаналізуємо теоретичні наукові бачення щодо окресленого контексту.

Виклад основного матеріалу. У сучасну медицину та психологію поняття психічної ригідності перейшло із фізики, де позначає здатність тіл чинити опір змінам їх форм. У медицині і фізіології спочатку ним користувалися для опису стану м'язів, що тривалий час перебувають у підвищеному тонусі, а з часом воно перемістилося й зазнало трансформації у психіатрії.

У медицині психічна ригідність розглядається як психопатологічний стан особистості, що має недостатню рухливість психічних процесів, виражені порушення взаємозв'язку між мисленням й мовою, інертність установок, яка порушує адаптацію хворих до умов середовища [21]. У клінічній психології психічна ригідність є розладом психіки, при якому спостерігається зниження рухливості, переключення та пристосування психічних процесів особистості до ситуацій, що змінюються [27]. У сучасній науковій психологічній літературі ригідність (від латинського *rigiditas*), визначається як певна інертність, нерухомість, нечутливість до змін середовища та певна стереотипність мислення [19].

Дослідник ригідності Г. Залевський розуміє це поняття як акт поведінки індивідуума чи групи, що постійно повторюється у ситуаціях, коли у ньому уже не має потреби, але при цьому рівень її усвідомлення і прийняття людиною чи групою залишається різним [7; 8]. Психолог Ю. Корольова

трактує психічну ригідність як здатність до однотипності дій, негнучкість, нездатність особистості вчасно й відповідно до ситуації змінювати власну поведінку [12]. Аналіз наукових джерел засвідчує відсутність єдиного розуміння й чітко сформульованого трактування поняття «психічної ригідності». Ми погоджуємось з висновками Д. Шаріпової та Ю. Корольової щодо неоднозначності понятійного трактування та певних змістовних розбіжностей існуючих підходів до досліджуваної проблематики [12; 26].

Механізми психологічної ригідності достатньо розроблені та описані на психофізіологічному рівні. Досліджуючи ригідність спочатку її окреслимо як форму фіксованої поведінки особистості, фізіологічний механізм якої вперше був описаний І. Павловим. Фундаментом ригідності він вважає застійність або інертність нервових процесів, що виявляється двояко: як норма і як патологічний стан [13]. М. Бехтерев у своїй науковій праці «Загальні основи рефлексології людини» фіксовані форми поведінки пояснює принципом економії енергії через інерцію, що базується на звичній поведінці особистості. Маючи такі установки людина діє тільки відповідно власних поглядів, не помічаючи або ігноруючи інші [7].

Дослідник Ш. Чхартішвілі доводить, що установки складаються із набутих на власному досвіді схем поведінки і таким чином забезпечують задоволення потреб людини. Н. Еліава вказує на зв'язок установки з ригідністю у випадках індивідуальних відмінностей її прояву [8]. О. Ухтомський на прикладах демонструє, що принципи економії та інерції, закладені у самій суті домінанти. Вони спрацьовують у стереотипних і звичних умовах та обумовлюють ригідність поведінки при нових обставинах, що не співпадають із домінантою. Г. Залевський доводить, що за установками закріплена стійкість, що у гіпертрофованому вигляді здатна трансформуватися у ригідність [8].

Учений Г. Залевський описує, що традиційно ***нейробіологічну природу ригідності*** пояснювали властивостями сили нервової системи. Водночас, Ю. Брагінська, Б. Величковський, П. Прудков за допомогою інструментальних

методів демонструють взаємозв'язок виявів ригідності з функціональною асиметрією мозку. Вони розробляють й експериментально перевіряють модель міжпівкульної спеціалізації, згідно з якою типологічні відмінності формуються в результаті комбінування асиметрій у півкулях мозку [3]. Вчені Г. Залевський, С. Богомаз за результатами проведеного експерименту підтверджують наявність взаємозв'язку ригідності у випробовуваних зі спеціалізацією півкуль мозку та стилями мислення. Дослідники вважають, що нейробіологічною основою ригідності особистості може бути функціональна організація нервово-психічних процесів у його півкулях головного мозку [6].

У цьому контексті варто звернути увагу на дослідження американського психіатра Роберта Клонінгера. Він визначає особистість через генетично обумовлену схильність до певних реакцій на стимули: залежність від нагороди, пошукову поведінку, уникаючу поведінку і наполегливість. Безпосередньо наполегливість він пов'язує з дією нейромедіатора мозку – ацетилхоліна. Вчений вважає, що даний параметр через баланс нейромедіаторів впливає на те, якою буде людина гнучкою чи ригідною [28; 29].

Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що психологічна ригідність особистості має складну психофізіологічну та нейробіологічну та генетичну природу.

Досліджуваний *феномен розглядають у взаємозв'язку з індивідуально-характерологічними особливостями особистості*. Найвідоміший дослідник ригідності Г. Залевський розмежовує поняття ригідність та флексибільність як властивості темпераменту лише за формально-динамічною характеристикою поведінки. Він експериментально доводить, що ригідність тісно взаємопов'язана з мотивами та властивостями нервової системи. Найбільший взаємозв'язок ним виявлений між ригідністю та інертністю нервових процесів. [7; 8]. Вчений констатує, що ригідним особам властива тривожність, почуття провини, схильність до сумнівів, недовірливість та вказує на вияви у них відособленості. Дж. Гілфорд також досліджує ригідність,

й протиставляє їй флексибільність, яку розділяє на адаптивну, що виражається швидкою зміною установки за необхідності та на спонтанну, що виявляється різноманітністю ідей в неструктурованій діяльності [17].

В. Ланкес вважає ригідність позитивною, коли вона виражена виявами стійкості перед труднощами, вірністю, сумлінністю [16]. Р. Уайт описує ригідних людей як таких, що вирізняються прагненням до досконалості, надійністю і самоконтролем і є «взірцем» для інших. Вона вважає, що якщо вони не невротики, то виступають носіями невротичних тенденцій, а сама ригідність походить у них із дитинства [8, с. 171].

Ф. Березіна, за результатами власних спостережень фокусує увагу на тому, що ригідні особи, які характеризуються чутливістю та прагненням до самоствердження, у своїй поведінці демонструють підозріливе, критичне й зневажливе ставлення по відношенню до оточуючих, впертість, що може переростати у агресивне відстоювання власної позиції [22]. О. Петровський розглядає ригідність особистості як консерватизм, В. Ільїна та М. Кондратьєва розуміють як конформізм, а Б. Ломов вважає ригідність нерозумною наполегливістю або впертістю [12; 14].

Дослідник Е. Гайер експериментально доводить взаємозв'язок між ригідністю і тривожністю [8]. К. Папагеоргиу, А. Уеллс зазначають, що у ригідних особистостей підозрілість відображається виявами тривожності, страху, соціальної ізоляваності у мікросоціумі, а афективність у поведінці – є формою психологічного захисту [32]. Тобто, можна стверджувати, що психологічна ригідність слугує індивідуальною властивістю особистості.

Наявні дослідження *взаємозв'язку ригідності та механізмів психологічного захисту особистості*. Більшість науковців вважають, що психологічний захист є першопричиною ригідності та сприяє її формуванню. Р. Грановська вважає, що виражені механізми психологічного захисту у ригідних осіб оберігають їх психіку. Водночас, А. Китаєва не погоджується з цим і вказує, що вони підсилюють та закріплюють ригідність поведінки особистості, яка ними обумовлюється в певних ситуаціях [11].

Психічна ригідність також *відіграє ключову роль у вияві типів акцентуації характеру*. Відомий психіатр К. Леонгард відповідно до класифікації акцентуацій характеру вважає ригідність характеристикою педантичного типу. Кречмер розглядає її як форму у своїй типології характеру та вважає її базовою ознакою шизотимного характеру, що виявляється у системі мислення. Вчений Г. Залевський у своїх експериментальних дослідженнях демонструє, що психічна ригідність є складовою структури багатьох типів акцентуації характеру у різній ступені вираженості: від невеликих її виявів («вкраплень») до яскраво виражених рис особистості. Як ведучою рисою висока ригідність може слугувати для формування сенситивного, психастенічного, епілептоїдного і астеноневротичного типів акцентуацій характеру [7; 8]. Отже, ригідність особистості є характеристикою ряду акцентуацій характеру.

Розглянемо *ригідність як психопатологічну рису особистості*, що по різному виявляється при різноманітних формах психопатій та неврозів. П. Ганнушкін та А. Личко розглядають психічну ригідність як психопатологічну рису особистості. П. Ганнушкін констатує, що вона по різному виявляється у осіб з певними формами психопатій. Він вказує, що інтелектуальна ригідність притаманна конституціональним психопатам; одностороннє і звужене бачення, банальність та консерватизм характерні епілептоїдам; схематичність, стереотипність рухів та мови спостерігається у шизоїдів [5].

Д. Шапіро характеризує особистість «ригідного характеру» акцентує увагу на процесах, що схожі до рефлексивних та їх ролі у патогенезі obsesивно-компульсивних і нав'язливих розладів. Він вказує, що постійне, напружене, цілеспрямоване самоуправління ригідною особистістю має «особливий тип самоосмислення і самосвідомості» [24].

Р. Уайт висловлює думку, що невроз є дисбалансом гнучкості і стійкості саме у бік гіпертрофії стійкості. Відомий американський психотерапевт Ролло Мей вказує, що виражені вияви психічної ригідності набувають форм неврозу,

коли спостерігається переслідування новизни та порушується здатність до адаптації [15]. Високі вияви психічної ригідності В. Райх вважає якістю невротичної особистості. Е. Рождественська досліджуючи психічну ригідність та тривожність у структурі особистостей з неврозами і неврозоподібними розладами констатує, що особи з астенічними і субдепресивними виявами мали більш виражену ригідність, чим особи з емоційними виявами. Також вона встановлює, що ригідність є характерною особливістю осіб з нав'язливими розладами. [11]. О. Степанченко розглядає ригідність і тривожність як значущі психологічний критерії суїцидального ризику. Вона вказує на виражену підвищеність показників психічної ригідності у суїцидентів «хворих на алкоголізм», ніж у суїцидентів, що є «практично здоровими» [20].

На думку відомого вченого Б. Карвасарського, фрустрація потреби в позитивному оцінюванні здатна викликати у хворого тривожність, що може призводити до спотвореного та ригідного сприйняття дійсності [10]. О. Салгакова, досліджуючи осіб, що страждають соціальними фобіями, визначає основні базові характеристики алгоритмів емоційно-когнитивних реакцій особистості на соціальні ситуації, рівень сенситивної ригідності та психічної ригідності, ряду фіксованих форм поведінки [18].

Дослідник І. Добряков вважає емоційну ригідність розладом емоційної сфери особистості, що виявляється труднощами змін емоційних реакцій при мінливості умов середовища. Таку інертність він відносить до афекту, що є характерним для осіб з епілептичними хворобами й зустрічається при психоорганічному синдромі [11]. Тобто, можна стверджувати, що психічна ригідність особистості виступає характеристикою певних форм психопатій, може набувати форм неврозу та слугувати чинником суїцидального ризику.

Науковцями встановлено, що ***ригідність впливає на соціальний статус особистості***. Зарубіжні вчені Б. Питчер і С. Стесі, Д. Джексон, С. Мессік і К. Соллі у своїх експериментальних дослідженнях встановили наявність схильності до підпорядкування ригідних осіб, а не до панування. Р. Кеттелл

констатує наявність негативних кореляційних зв'язків ригідності з прагненням до домінування так званою інтеграцією або цілісністю характеру. Він також у своїх роботах демонструє, що особи з високою когнітивною ригідністю є недостатньо самостійними, але проявляють пунктуальність і старанність. Д. Креч и М. Рокич описують догматизм, авторитаризм, націоналізм як ригідні риси особистості вищого порядку.

Дослідник І. Чікішева за результатами проведених досліджень вказує, що психічна ригідність особистості керівника середньої ланки є основною характеристикою його життєвої стратегії й виділяє особистісно-ситуаційні «еталони-ресурси», «мішені-перешкоди» їх професійного розвитку. Водночас, вона констатує вплив ригідності на особливості формування взаємозв'язку базових характеристик життєвих стратегій та копінг-стратегій поведінки керівника середньої ланки [23]. Отже, вияви ригідності впливають на соціальний статус особистості, її професійне становлення, на здатність до домінування чи підпорядкування у соціальному середовищі.

На сьогодні існують цікаві дослідження *взаємозв'язку ригідності з ціннісно-сисловою сферою особистості*. Науковець Е. Галажинський зазначає, що ригідність взаємопов'язана з сенсом і цінністю актуальної ситуації для особистості та власним суб'єктивним життєвим досвідом [4, с. 51]. К. Роджерс однією із значущих умов психічної цілісності та здоров'я особистості вважає протилежну ригідності гнучкість у самооцінці та здатність під впливом досвіду переосмислювати власну систему цінностей, що допомагають їй краще адаптуватися до життя. Це засвідчує, що вияви ригідності у особистості блокують можливості до саморозвитку та самореалізації, здатність визначати й усвідомлювати цінність життєвих ситуацій та креативно підходити до вирішення життєвих проблем.

Встановлено *взаємозв'язок ригідності зі стресом*. Вчені А. Лачінз, А. Лазурський, К. Роджерс вказують, що причиною ригідної поведінки особистості може бути напруженість, яка у своїй основі містить взаємозв'язок з тривожністю, фрустрацією, шоківим станом чи критичними життєвими

обставинами. Ю. Корольова зазначає, що ці індивідуальні особливості, слугують причинами ригідності поведінки, а у складних життєвих ситуаціях саме ригідні особи демонструють фрустрацію, страх, психоемоційне напруження, тобто спостерігається певний взаємообумовлений зв'язок [12].

Г. Залевський вважає, що психічна ригідність при тривалому впливі екстремальності, проявляється у вигляді реакції, стану та переходить у стійку рису особистості. Дослідник Є. Балабушка у своїй дисертаційній роботі висвітлює динаміку ригідності комбатантів у процесі їх адаптації до умов мирного життя. Він констатує, що психічна ригідність у них є складним багатовимірним конструктом та слугує чинником розвитку ПТСР [1]. Цієї ж думки притримується і Є. Косова [11]. Вітчизняний дослідник В. Юрченко, на основі проведеного аналізу особливостей психічних станів людини вказує на взаємозв'язок психічної ригідності особистості зі стресовими станами [1].

У стресовому стані у особистості спостерігаються фізіологічні та психологічні зміни. При їх інтенсивному впливі можливі зміни у розподілі й переключенні уваги, з'являються труднощі у виконанні завдань, що потребують свідомого контролю. При цьому навички, доведені до автоматизму – гальмуються і можуть замінювати собою свідомо спрямовані дії. Тобто, у ситуаціях напруженості поведінка особистості втрачає пластичність, стає негнучкою й переходить у стан ригідності [1; 22]. Р. Розенхек, А. Фонтана за результатами проведеного дослідження констатують вияви негнучкості у поведінці військових при дії довготривалого стресу [30]. Дослідники вказують, що стан напруженості особистості спричинює рухові зміни, поведінка втрачає пластичність та набуває стереотипності дій, а при надмірному їй вияві – спостерігаються патологічні зміни [1; 31].

Вітчизняний науковець Д. Шаріпова, досліджуючи психологічну ригідність у спортсменів з кульової стрільби, встановила, що зі збільшенням віку та професійного стажу у цієї категорії осіб спостерігається посилення виявів психологічної ригідності, що блокує формування різнобічного та креативного підходу до вирішення посталих проблем, можливостей для їх

самореалізації й сприяє появі поведінкових стереотипів у специфічних екстремальних умовах. Вона вказує на взаємозв'язок ригідності з тривожністю, що носить негативно забарвлений характер. Дослідниця констатує, що ригідним спортсменам з кульової стрільби притаманні тривожність та почуття провини, сумніви у власних силах та можливостях, недовірливість, почуття неповноцінності та пригніченість супер-Его [25; 26].

Отже, саме постійне і тривале перебування у стресових ситуаціях провокує появу напруженості особистості, що сприяє формуванню ригідності та тісно взаємопов'язана з тривожністю, фрустрацією, шоківим станом. Ригідність особистості у стресових ситуаціях призводить до фізіологічних та психологічних змін та є чинником розвитку ПТСР.

Ригідність та адаптація. Академік В. Казначеев досліджуючи адаптацію людини в регіонах Сибіру та Півночі доводить, що при тривалому впливі неблагоприємних умов середовища, зокрема проживання в умовах Крайньої Півночі, у неї формується стан ригідності у когнітивній сфері [9]. Т.Бохан за результатами власних досліджень констатує, що зниження психічної ригідності сприяє покращенню адаптації особистості та слугує профілактикою психодезадаптивних порушень [2]. Ю. Клочко описує властивості людини, що спричинюють слабкість адаптаційних механізмів, як неспецифічні й позначає їх поняттям «адаптоздібності» [25]. А. Яшин доводить, що ригідність є основною причиною соціальної дезадаптації особистості та вважає її ключовим симптомом психічних захворювань [27]. Тобто, психічна ригідність особистості виникає під впливом негативних середовищних умов та спричинює порушення адаптаційного потенціалу особистості.

Головні висновки. Отже, на підставі теоретичного аналізу наукових джерел встановлено, що психічна ригідність особистості – це складне і багатоаспектне явище. Дослідження учених демонструють, що психічна ригідність особистості має складну психофізіологічну, нейробіологічну та генетичну природу. Вона тісно взаємопов'язана з мотивами особистості,

властивостями нервової системи та інертністю нервових процесів.

Результати теоретичного дослідження дають змогу говорити, що психічна ригідність по-різному виявляється у структурі особистості: загалом має негативні характеристики, але також виражається позитивно такими рисами як: стійкість перед труднощами, вірність, сумлінність, прагнення до досконалості, надійність і самоконтроль. Вона слугує складовою структури педантичного, психастеничного, епілептоїдного, сенситивного і астеноневротичного типів акцентуацій характеру особистості. Вбачається також взаємозв'язок психічної ригідності з фобіями та фрустрацією потреби особистості.

Серед різнонаправленості досліджень науковців встановлено, що психічна ригідність особистості виступає патологічною характеристикою певних форм психопатій, неврозу і неврозоподібних розладів та критерієм суїцидального ризику. Висвітлено, що психологічний захист є першопричиною ригідності та сприяє її формуванню.

Певна вираженість психічної ригідності особистості впливає на її здатність до домінування чи підпорядкування у соціумі та слугує показником життєвої стратегії. Інтенсивний і тривалий вплив стресових ситуацій сприяє появі напруженості особистості, що спричиняє формування ригідності та підсилює негативний вплив на людину. Психічна ригідність особистості сприяє фізіологічним та психологічним змінам особистості та є чинником розвитку ПТСР. Отже, психічна ригідність слугує базовою умовою психічної цілісності й здоров'я особистості та чинником адаптованості до постійно змінних умов середовища.

Перспектива подальших досліджень вбачаємо, що додаткові дослідження психічної ригідності поглиблять наявні знання і розширять інформацію щодо досліджуваного феномену, а також сприятимуть розробці психопрофілактичних програм та заходів для відновлення та нормалізації гомеостазу особистості, покращення її адаптації та соціалізації.

Список використаних джерел

1. Балабушка Є. О. Динаміка ригідності комбатантів у процесі адаптації до умов мирного життя : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.09. Київ, 2018. 201 с.
2. Бохан Т. Г. Ригидность как состояние у младших школьников и возможность ее психологической коррекции : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Томск, 1996. 20 с.
3. Брагинская Ю. В., Величковский Б. М., Прудков П. Н. Латерализация индивидуального пространства как фактор асимметрии перцептивных процессов. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 130–137.
4. Галажинский Э. В. Психическая ригидность как интегральный показатель степени открытости психологической системы (в контексте проблемы самореализации личности). *Сибирский психологический журнал*. 2002. № 14. С. 48–54.
5. Ганнушкин П. Б. Избранные труды. Москва : Медицина, 1964. 292 с.
6. Залевский Г. В., Богомаз С. А. Специализация полушарии мозга человека как фактор, детерминирующий его ригидность. *Сибирский психологический журнал*. 1999. № 9. С. 36–40.
7. Залевский Г. В. Психическая ригидность в норме и патологии. Томск : Изд-во Томского университета, 1993. 273 с.
8. Залевский Г. В. Фиксированные формы поведения индивидуальных и групповых систем. Москва.-Томск : ТГУ-Мысль, 2004. 458 с.
9. Казначеев В. П. Современные аспекты адаптации. Москва : Наука, 1980. 192 с.
10. Карвасарский Б. Д. Неврозы : руководство для врачей. Москва : Медицина, 1980. 448 с.
11. Китаева А. А. Практические исследования психической ригидности в структуре личностей с нормой и патологией. *Современная наука*. 2013. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prakticheskie-issledovaniya-psihicheskoy->

[rigidnosti-v-strukture-lichnostey-s-normoy-i-patologiey](#) (дата обращения: 08.06.2020).

12. Королева Ю. А. Флексибельность как ресурс жизнеспособности современной личности. *Социальная психология и общество*. 2014. Том 5. № 1. С. 5–15.
13. Левитов Н. Д. Психические состояния персеверации и ригидности. *Вопросы психологии*. 1971. № 5. С. 133–141.
14. Ломов Б.Ф. Системность в психологии : избр. психол. труды : 3-е изд. Москва : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2011. 424 с.
15. Мэй Р. Смысл тревоги. Москва : Независимая фирма Класс, 2001. 384 с.
16. Ніколаєва І. В. Особливості прояву ригідності у держслужбовців. *Вісник Харківського національного університету*. 2011 № 985. С. 151–154.
17. Псядло Э. М. Темперамент и характер в истории медицины и психологии : учеб.-справоч. пособие. Одесса : Наука и техника. 2007. 237 с.
18. Салгакова О. А. Социальная фобия: психосемантический анализ алгоритмов реагирования на социальные ситуации. *Сибирский психологический журнал*. 2004. № 19. С.62–69.
19. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Загальна психологія. Київ : Каравела. 2019. 464 с.
20. Степанченко О. Ю. Психическая ригидность и тревожность как индивидуальные факторы суицидального риска : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Томск, 1999. 192 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/psikhicheskaya-rigidnost-i-trevozhnost-kak-individualnye-factory-suitsidalnogo-riska>
21. Творогов Н. Д. Клиническая психология. Москва : ПЕР СЭ. 2007. 300 с.
22. Федорова Е. П. Жизненное самоопределение людей с выраженными различиями в показателях континуума «ригидность – флексибельность» : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Чита, 2002. 22 с.

23. Чикишева И. Н. Личностно-ситуативные условия профессионального развития руководителей среднего звена : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 19.00.13. Томск, 2004. 21 с.
24. Шапиро Д. Автономия и ригидная личность. Москва : Класс, 2009. 160 с.
25. Шаріпова Д. Проблема психічної ригідності у наукових дослідженнях. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 6(43), С. 374–378.
26. Шаріпова Д. С. Типологічні характеристики психічної ригідності спортсменів з кульової стрільби. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2014. Вип. 2(1). С. 141–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_2%281%29_29.
27. Яшин А. А. Когнитивная ригидность как фактор недостаточной успешности. *Психология и Психотехника*. 2015. № 11. С. 1146–1157.
28. Cloninger C. R. A psychobiological model of temperament and character. *Arch. Gen. Psychiatry*. 1993. 50, P. 975–990.
29. Cloninger C. R. Temperament and Personality. *Current Opinion in Neurobiology*. 1994. Vol. 4, P. 266–273.
30. Fontana A., Rosenheck R. Posttraumatic stress disorder among Vietnam Theater Veterans. A causal model of etiology in a community sample. *Journal of Nervous & Mental Disease*. 1994. V. 182. № 12. P. 677–684.
31. Lee K., Benner T. Total archery. Inside the archer. Astra LCC, Chula Vista, 2009. 264 p.
32. Papageorgiou, C., & Wells, A. Nature, functions, and beliefs about depressive rumination. In C. Papageorgiou & A. Wells (Eds.), *Depressive rumination: Nature, theory and treatment*. 2004. pp. 3–20.

References transliterated

1. Balabushka Ye. O. Dynamika ryhidnocti kombatantiv u protseci adaptatsiyi do umov myrnoho zhyttya : dys. ... kand. psykholog. nauk : 19.00.09. Kyuyiv, 2018.

201 c.

2. Bohan T. G. Rigidnost' kak sostojanie u mladshih shkol'nikov i vozmozhnost' ee psihologicheskoy korrakcii : avtoref. diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07. Tomsk, 1996. 20 s.
3. Braginskaja Ju. V., Velichkovskij B. M., Prudkov P. N. Lateralizacija individual'nogo prostranstva kak faktor asimmetrii perceptivnyh processov. *Voprosy psihologii*. 1989. № 5. S. 130–137.
4. Galazhinskij Je. V. Psihicheskaja rigidnost' kak integral'nyj pokazatel' stepeni otkrytosti psihologicheskoy sistemy (v kontekste problemy samorealizacii lichnosti). *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*. 2002. № 14. S. 48–54.
5. Gannushkin P. B. Izbrannye trudy. Moskva : Medicina, 1964. 292 s.
6. Zalevskij G. V., Bogomaz S. A. Specializacija polusharii mozga cheloveka kak faktor, determinirujushhij ego rigidnost'. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*. 1999. № 9. S. 36–40.
7. Zalevskij G. V. Psihicheskaja rigidnost' v norme i patologii. Tomsk : Izd-vo Tomskogo universiteta, 1993. 273 s.
8. Zalevskij G. V. Fiksirovannye formy povedenija individual'nyh i gruppovyh sistem. Moskva.-Tomsk : TGU-Mysl', 2004. 458 s.
9. Kaznacheev V. P. Covremennye acpekty adaptacii. Moskva : Nauka, 1980. 192 c.
10. Karvasarskij B. D. Nevrozy : rukovodstvo dlja vrachej. Mosva : Medicina, 1980. 448 s.
11. Kitaeva A. A. Prakticheskie issledovanija psihicheskoy rigidnosti v strukture lichnostej s normoj i patologiej. *Sovremennaja nauka*. 2013. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prakticheskie-issledovaniya-psihicheskoy-rigidnosti-v-strukture-lichnostej-s-normoy-i-patologiej> (data obrashhenija: 08.06.2020).
12. Koroleva Ju. A. Fleksibil'nost' kak resurs zhiznesposobnosti sovremennoj lichnosti. *Social'naja psihologija i obshhestvo*. 2014. Tom 5. № 1. S. 5–15.
13. Levitov N. D. Psihicheskie sostojanija perseveracii i rigidnosti. *Voprosy*

psihologii. 1971. № 5. S. 133–141.

14. Lomov B.F. Sistemnost' v psihologii : izbr. psihol. trudy : 3-e izd. Moskva : MPSI; Voronezh : MODJeK, 2011. 424 s.

15. Mjej R. Smysl trevogi. Moskva : Nezavisimaja firma Klass, 2001. 384 s.

16. Nikolaeva I. V. Osoblyvosti proyavu ryhidnosti u derzhsluzhbovtsiv. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu*. 2011 № 985. S. 151–154.

17. Psjadlo Je. M. Temperament i harakter v istorii medicyny i psihologii : ucheb.-spravoch. posobie. Odessa : Nauka i tehnika. 2007. 237 s.

18. Salgakova O. A. Social'naja fobija: psihosemanticheskij analiz algoritmov reagirovaniya na social'nye situacii. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*. 2004. № 19. S.62–69.

19. Skrypchenko O. V., Dolyns'ka L. V., Ohorodniychuk Z. V. ta in. Zahal'na psykholohiya. Kyiv : Karavela. 2019. 464 s.

20. Stepanchenko O. Ju. Psihicheskaja rigidnost' i trevozhnost' kak individual'nye faktory suicidal'nogo riska : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07. Tomsk, 1999. 192 s.

URL: <https://www.dissercat.com/content/psikhicheskaya-rigidnost-i-trevozhnost-kak-individualnye-factory-suitsidalnogo-riska>

21. Tvorogov N. D. Klinicheskaja psihologija. Moskva : PER SJe. 2007. 300 s.

22. Fedorova E. P. Zhiznennoe samoopredelenie ljudej s vyrazhennymi razlichijami v pokazateljah kontinuumu «rigidnost' – fleksibil'nost'» : avtoref. diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.01. Chita, 2002. 22 s.

23. Chikisheva I. N. Lichnostno-situativnye uslovija professional'nogo razvitiya rukovoditelej srednego zvena : avtoref. diss. ... kand. ped. Nauk : 19.00.13. Tomsk, 2004. 21 s.

24. Shapiro D. Avtonomija i rigidnaja lichnost'. Moskva : Klass, 2009. 160 s.

25. Sharipova D. Problema psykhichnoyi ryhidnosti u naukovykh doslidzhennyakh. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrayiny*. 2014. № 6(43), S. 374–378.

26. Sharipova D. S. Typolohichni kharakterystyky psykhichnoyi ryhidnosti

sport·smeniv z kul'ovoyi stril'by. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu*. Seriya : Psykholohichni nauky. 2014. Vyp. 2(1). S. 141–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_2%281%29_29.

27. Jashin A. A. Kognitivnaja rigidnost' kak faktor nedostatochnoj uspeshnosti. *Psihologija i Psihotehnika*. 2015. № 11. S. 1146–1157.

28. Cloninger C. R. A psychobiological model of temperament and character. *Arch. Gen. Psychiatry*. 1993. 50, P. 975–990.

29. Cloninger C. R. Temperament and Personality. *Current Opinion in Neurobiology*. 1994. Vol. 4, P. 266–273.

30. Fontana A., Rosenheck R. Posttraumatic stress disorder among Vietnam Theater Veterans. A causal model of etiology in a community sample. *Journal of Nervous & Mental Disease*. 1994. V. 182. № 12. P. 677–684.

31. Lee K., Benner T. Total archery. Inside the archer. Astra LCC, Chula Vista, 2009. 264 p.

32. Papageorgiou, C., & Wells, A. Nature, functions, and beliefs about depressive rumination. In C. Papageorgiou & A. Wells (Eds.), *Depressive rumination: Nature, theory and treatment*. 2004. pp. 3–20.